

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN VƏ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA TARİXİ DEMOQRAFİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Aydın Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmm dov.67@ mail.ru

***Açar sözlər:** Azərbaycan tarixşünaslığı, Rusiya tarixşünaslığı, rus demoqrafları, Azərbaycan əhalisi, tarixi demoqrafiya, əhali artımı, əhali məskunlaşması.*

Müharibədən sonrakı illərdə SSRİ-də totalitar rejimin, eləcə də inzibati-idarəetmə metodunun güclənməsi ilə ictimai elmlərin obyektiv inkişafına əngəllər getdikcə artırdı. Belə ki, 40-50-ci illərdə marksist ideologiyanın inhisarı elmin ayrı-ayrı sahələri üzərində, xüsusən də ictimai elmlər sahəsində özünü daha qabarıq büruzə verirdi. Xüsusilə tarix elminə təzyiq daha güclü idi. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibədən sonrakı illərdə İ.Cəfərzadə, S.Qazıyev, M.Şərifli, Ə.Sumbatzadə, İ.Əliyev və digər Azərbaycan tarixçiləri, o cümlədən A.Xomenko, A.Vişnevski, A.Xrepkova, A.Volkov, D.Valentay, D.Bromley kimi rus tədqiqatçı-demoqrafları da öz əsərləri ilə tarixi demoqrafiya sahəsində xeyli işlər görmüşlər. Başsər tarixinin müxtəlif dövrlərini tədqiq edən bu alimlər, sovet ideologiyasının təzyiqlərinə baxmayaraq tarixi və demoqrafik düşüncənin inkişafına böyük töhfələr vermişlər.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Айдын Мамедов

***Ключевые слова:** Азербайджанская историография, Российская историография, российские демографы, азербайджанское население, историческая демография, прирост населения, расселение населения.*

В послевоенные годы с усилением тоталитарного режима в СССР, а также административного метода возрасали препятствия на пути объективного развития общественных наук. Таким образом, в 1940-х и 1950-х годах монополия марксистской идеологии усилилась в различных областях науки, особенно в социальных науках. Давление на историю было особенно сильным. Несмотря на все это, в послевоенные годы

И.Джафарзаде, С.Газиев, М.Шарифли, А.Сумбазаде, И.Алиев и другие азербайджанские историки, в том числе такие российские демографы, как А.Хоменко, А.Вишнеvский, А.Хрепкова, А. Волков, Д. Валентаи, Д. Бромлей и др. написали ценные работы в области исторической демографии. Эти ученые, изучавшие разные периоды истории человечества, внесли большой вклад в развитие исторической и демографической мысли, несмотря на давление советской идеологии.

ACTUAL ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN AZERBAIJANI AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF XX CENTURY

Aydin Mammadov

Keywords: *Azerbaijani historiography, Russian historiography, Russian demographers, Azerbaijani population, historical demography, population growth, population settlement.*

In the post-war years, with the strengthening of the totalitarian regime in the USSR, as well as the administrative method, the obstacles to the objective development of the social sciences increased. Thus, in the 1940s and 1950s, the monopoly of Marxist ideology became more pronounced in various fields of science, especially in the social sciences. The pressure on history was especially strong. Despite all this, in the post-war years I.Jafarzade, S.Gaziev, M.Sharifli, A.Sumbazade, I.Aliyev and other Azerbaijani historians, including such Russian demographers as A.Khomenko, A.Vishnevsky, A.Khrepkova, A.Volkov, D.Valentai, D. Bromley and others, wrote valuable works in the field of historical demography. These scientists, who studied different periods of human history, made a great contribution to the development of historical and demographic thought, despite the pressure of Soviet ideology.

Azərbaycan tarixinə dair məqalələr məcmuəsində 1949-cu ildə dərc edilən İ.Cəfərzadənin “Azərbaycan ərazisində qədim insan mədəniyyətinin izləri” adlı məqaləsi də böyük maraq doğurur. Müəllif sözügedən məqaləsində ibtidai insan cəmiyyətindən üzü bəri Azərbaycanda ibtidai insanların yaşayıb-artması və məskunlaşması üçün hər cür təbii şəraitin mövcud olmasını uzun illər boyu Azərbaycanın bir çox bölgələrində apardığı çoxsaylı arxeoloji ekspedisiyalar nəticəsində əldə etdiyi faktoloji materiallar əsasında sübut etməyə çalışmış, buna nail də olmuşdur [9, 14-33]. İ.Cəfərzadə 1949-cu ildə “Köhnə Gəncənin tarixi-arxeoloji öçerki” adlı kitabında uzun illər arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə etdiyi nəticələr əsasında Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən bu günə qədər sıx yaşayış məskənlərinin mövcud olmasını aydın şəkildə göstərə bilmişdir.

XX əsrin 40-50-ci illəri Vətən tarixşünaslığında S.Qazıyevin “1941-ci ildə Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar”, “Qədim Azərbaycanda qəbilə quruluşu” (Казиев С. Археологические раскопки в Мингечауре в 1941 г. – Материальная культура Азербайджана. – Bakı, АМЕА-nın nəşriyyatı, 1949, I buraxılış, səh. 87-103; Yenə onun. Родовой строй в древнем Азербайджане. Сборник статей по истории Азербайджана. Bakı, АМЕА-nın nəşriyyatı, 1949, I buraxılış, səh. 34-46); V.Leviatovun “1946-cı ildə Bakının qala hissəsində arxeoloji qazıntılar” (Левиатов В. Археологические раскопки 1946 г. в крепостной части г. Баку, АМЕА-nın xəbərləri 1948-ci il, №4, səh 120-130); O.Nəbibullayevin “Kültərə qazıntıları” (Абибуллаев О. Раскопки холма Кюлтете // Краткие сообщения ИИМК АН СССР, 1953, Вып. 51, səh. 16-23); O.İsmizadənin “İsmayıllı rayonunda arxeoloji qazıntılar” (Исмизаде О. Археологические раскопки в Исмаиллинском районе. AzFAN xəbərləri, 1941, №4, səh. 25-28) və bir çox digər azərbaycanlı arxeoloq alimlərin işıq üzə görünən əsərləri bir daha Azərbaycanın bəşər sivilizasiyasının ən qədim məskunlaşma ocaqlarından biri olduğunu qətiyyətlə sübut edir.

XX əsrin 40-50-ci illəri Azərbaycan tarixşünaslığının yuxarıda sadalanan kifayət qədər sanballı elmi tədqiqat əsərləri ilə zənginləşməsi sovetlər dönməsində mərkəzin aparıcı elmi dairələri tərəfindən də qəbul olundu. Belə ki, 1955-ci ildə Moskvada nəşr edilən çoxcildlik “Ümumdünya tarixi”nin I cildində yazılırdı: “Azərbaycan Yaxın Şərqdə insanların ilk dəfə oturaq həyat tərzinə keçdikləri, şəhərlər saldığı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olduğu ölkədir”.

XX əsrin 40-cı illərinin sonunda Azərbaycan tarixşünaslığında kollektiv əməyin bəhrəsi olan “Azərbaycanın maddi mədəniyyəti” adlı məqalələr toplusu işıq üzə gördü. (Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АзССР, 1949. вып. 1; Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АзССР, 1951. вып. 2; Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АзССР, 1953. вып. 3)

Bu toplularda nəşr olunan görkəmli alim və tədqiqatçıların biribirindən maraqlı elmi əsərləri də Azərbaycanda ibtidai insan cəmiyyətindən üzə bəri sıx məskunlaşmış yaşayış məskənlərinin, yüksək inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinin mövcud olmasını əyani şəkildə əks etdirir.

1948-ci ildə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu tərəfindən V.Leviatovun “XVIII əsr Azərbaycan tarixindən oçerklər” adlı kitabı nəşr olundu. Kifayət qədər geniş mənbəşünaslıq bazası əsasında yazılmış bu kitabda Azərbaycanda xanlıqlar dövrünə dair ictimai-siyasi proseslər kifayət qədər geniş surətdə təhlil edilmişdir. Sözügedən kitabda tarixi demoqrafiya məsələləri də əks olunmuşdur. Müəllif XIX əsrə dair mənbələrə əsaslanaraq, məsələn, Lahıcın əhalisinin sayı haqqında yazır: “XIX əsrin əvvəllərində Lahıca 291 ev vardı. Əgər hər bir evdə orta hesabla 5 nəfər adamın yaşadığını zənn etsək, onda

burada 1500 nəfər sakinin yaşadığını söyləyə bilərik” [12, 40]. Yaxud müəllif, xanlıqlar dövründə ölkədə sosial-iqtisadi tənəzzülün güclənməsi səbəbindən şəhərlərin və şəhər əhalisinin inkişaf tempinin də aşağı düşdüyünü söyləyir: “XVIII əsrdə Azərbaycanda XII-XV əsrlərdə mövcud olan iri şəhərlər kimi şəhərlər yox idi. Yalnız, ən böyük şəhər olan və bir neçə on min əhalisi olan Təbriz müstəsna idi. Əsrin sonlarına yaxın Şamaxının əhalisinin sayı 10 min nəfərə güclə çatırdı. Gəncə, Ərdəbil, Şuşa, Nuxa, Şabran, Bakı kimi şəhərlərdə isə əhali 3-8 min civarını keçə bilmirdi” [12, 43].

XX əsrin 40-cı illərinin sonu 50-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında Vətən tariximizin qədim dövrlərinə dair yeni tədqiqat əsərləri meydana gəldi. İ.Əliyevin (5.85-93; 6.156-183), İ.Əliyevlə İ.Cəfərzadənin birgə yazdıqları “Azərbaycanın qədim tarixinə dair oçerklər” adlı əsərləri, İ.Dyakonovun Midiya tarixinə dair tədqiqatları [10, 4-52] Azərbaycan ərazisində e. ə. I minillikdə mövcud olan qədim dövlətlərimizin iqtisadi-siyasi qüdrətinin yüksəlişi ilə əhalinin artım və məskunlaşma tempinin də intensiv surətdə inkişafının paralel surətdə getməsinə aydın göstərir.

1956-cı ildə akademik Ə.Əlizadənin “XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi” adlı son dərəcə qiymətli monoqrafiyası işıq üzü gördü. Monoqrafiyada monqolların işğalı nəticəsində Azərbaycanda baş verən sosial-siyasi və ictimai proseslər, o cümlədən işğalın törətdiyi fəsadlarla yanaşı, iqtisadi tənəzzül geniş mənbəşünaslıq bazası əsasında ən xırda təfərrüatları ilə öz əksini tapmışdır. Məhz təsvir olunan hadisələrin fonunda sözügedən dövrdə Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi və demoqrafik durumunu aydın şəkildə təsəvvür etmək olur. Məsələn, müəllif monqolların əhalinin əsas dolanışq mənbəyi olan əkin sahələrinin məhvi ilə bağlı yazır: “Monqollarda iri və xırda buynuzlu mal-qaranın həddən ziyadə çox olması kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi əngəl törədirdi. Monqol feodalları öz arvadları, uşaqları, düşərgəsinin bütün əmlakı, dəvələri və ilxıları ilə bu və ya digər yerə gedərkən, əkin sahələrini, bağları, ümumiyyətlə, kəndlilərin bütün təsərrüfatını məhv edir, sakinlərin əmlaklarını talan edir, mal-qarasını sürüb aparır. Özlərini isə fiziki cəhətdən məhv edir, sağ qalanları isə əsir apararaq, çoxsaylı sürülərinə baxmaq üçün qula çevirirdilər” [6, 129].

Təbii ki, belə bir şəraitdə əhalinin təbii və mexaniki artımı son dərəcə aşağı səviyyədə inkişaf etmiş və yaxud inkişaf edə bilərdi. Belə ki, sözügedən monoqrafiyada müəllif zəngin Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək uğrunda Qızıl Ordu və Hülakülər arasında gedən qanlı müharibələri də təsvir etmişdir. Azərbaycanın hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsi əhalinin demoqrafik durumuna məhz bu cür təsir göstərmişdir: “Azərbaycanda daima hərbi əməliyyatların, müharibələrin baş verməsi əhalinin vuruşan tərəflərin törətdiyi fəsadları öz çiyinlərində daşmasına, o cümlədən fiziki məhvinə səbəb olurdu. Şəhər və kəndlər dağıntılara məruz qalaraq viran olur. Tamamən boşalırdı.

Yerli əhali ya tamamən məhv edilir, ya da qula çevrilir, sağ qalanlar isə meşələrdə və dağlarda gizlənməli olurdular. Bütün bunlar isə şəhərlərin və kəndlərin tənəzzülünə, ticarətin iflasına, bütövlükdə isə Şimali Azərbaycanın iqtisadi həyatının süqutuna səbəb olurdu” [7,145, 258-259].

XX əsrin 40-50-ci illərində maraqlı elmi məqalələri ilə diqqəti cəlb edən tədqiqatçılardan biri də Məmmədəli Şərifli (1909-1969) olmuşdur. O, “XII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları”, “Azərbaycan IX-XII əsrlərdə” adlı elmi məqaləsində Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda yaranmış ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətin əhali məskunlaşmasına göstərdiyi təsiri obyektiv şəkildə təsvir etmişdir. Müəllif, Ərəb xilafətinin xarabalıqları üzərində meydana gələn Azərbaycan feodal dövlətlərinin yaranma və inkişaf, o cümlədən süqutu səbəblərini konkret tarixi faktlar əsasında, elmi-obyektiv surətdə araşdırmışdır. Bu dövrdə bir-birini əvəz edən Sacilər, Salarilər, Şirvanşahlar, Rəvaddilər kimi güclü feodal dövlətlərinin Azərbaycanın erməni və gürcü feodallarının dağıdıcı basqınlarından qorumasına, o cümlədən şəhər və kəndlərin, əhalinin təbii və mexaniki sayının artmasına səbəb olmuşdur. Müəllifin fikrincə, IX-XII əsrlərdə sözügedən feodal dövlətlərinin bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət şəklində birləşdirməsi, ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxmasına, vahid Azərbaycan-türk xalqının formalaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərirdi. M.Şəriflinin digər məqalələrində də, sözügedən dövrdə siyasi-iqtisadi amillərin əhali artımına müsbət təsir göstərməsi prosesini aydın surətdə sezmək olur. (Şərifli M. Azərbaycan IX-XII əsrlərdə. Azərb.SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, XII c., 1957, s.31-94; Yenə onun, Rəvvadilər dövləti haqqında. Azərb.SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, XI c., 1957, s.27-44; Шарифли М. Торговля и торговые пути Азербайджана в XII-XIV веках. Из-во АЗФАН СССР. Баку, 1944, с. 2-3, səh. 47-56; К истории города Шамахи. Изд-во АЗФАН СССР, 1944, № 8, səh. 37-49). M. Şərifli həmçinin, üç cildlik Azərbaycan tarixi kitabının 1958-ci ildə işıq üzə görün I cildinin müəlliflərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli tədqiqatçılarından biri olan Əlisöhbət Sumbatzadə də 1958-ci ildə nəşr olunmuş “XIX əsrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı” adlı monoqrafiyasında sözügedən dövrdə Azərbaycan xalqının tarixi demoqrafiya məsələlərinə dair son dərəcə geniş məlumatlar vermişdir. Müəllif yazır ki, bütövlükdə XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanda yetişdirilən taxıl nəinki ölkəni çörəklə təmin edir, hətta ordunu təchiz etməyə və satış üçün ixrac etməyə də bəs edirdi [14, 75]. Müəllifin fikrincə, ölkədə taxıl istehsalının inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verən əsas mənbə vilayət rəhbərlərinin, qubernatorların illik hesabatlarına edilən “Payızlıq və yazlıq əkin sahələri, onların məhsuldarlığına dair cədvəllər” adlı əlavələr olmuşdur [14, 73]. Ə.Sumbatzadə dövrün ideoloji tələblərinə uyğun olaraq birinci və ikinci Rus-

İran müharibələrindən sonra, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını sözügedən monoqrafiyasının I fəslinin I hissəsini “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və bu hadisənin XIX əsrin I yarısında ölkə iqtisadiyyatı üçün mütərəqqi əhəmiyyəti” kimi adlandırırsa da, hadisələrin bütün gedişatı boyunca bu “mütərəqqi hadisə”nin əsl mahiyyətini tutarlı tarixi faktlarla açıqlamağa cəhd göstərmişdir. Belə ki, müəllif: “...beləliklə, çar hökuməti Azərbaycanda ayrı-ayrı xanların hakimiyyətini ləğv etməklə, heç də feodal dövlətçilik üsuli-idarəsini aradan qaldırmadı, sadəcə xanların hakimiyyətini komendantların hakimiyyəti ilə əvəz etməklə, köhnə dövrlərdən mövcud olan inzibati sistemdə müəyyən dəyişikliklər etməklə əhali, xüsusən də, feodal asılı kəndlilər üzərində feodal sinfinin cəbr aparatını gücləndirmiş oldu” – deyə yazır [14, 46].

Ə.Sumbatzadə bu fikrini əhali sayı ilə bağlı qiymətli demoqrafik məlumatları ilə də təsdiq edir. O, sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın varisi Cəfərqulu ağadan söhbət açarkən: “1822-ci ildə Qarabağda xanlıq rejiminə son qoyulduqdan sonra, bu mülk də (yəni, Cəfərqulu ağanın mülkü – A.M.) ləğv edilərək ona dair təsvir tərtib edildi. Həmin təsvirdən bəlli olur ki, 1824-cü ildə Cəfərqulu ağanın mülkündə 463 oturaq, 584 köçəri həyat sürən ailə mövcud olmuşdur” – deyə yazır [14,46-47].

Ə.Sumbatzadə sovet tarixşünaslığının ideoloji tələblərinə uyğun olaraq 1813-cü ildə imzalanmış Gülüstan müqaviləsindən sonra regionda dinclik və əmin-amanlığın hökm sürməsi səbəbindən Şimali Azərbaycanda əhalinin məskunlaşması prosesinin artdığını bildirmişdir [14.22]. Müəllifin fikrincə, bu proses Qarabağ xanlığında daha aydın şəkildə təzahür etmişdir. Belə ki, müəllif Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarına (AKAK) istinadən: “Gülüstan sülh müqaviləsindən cəmi 3 il sonra, İrandan 4.000 qarabağlı ailə öz yurduna dönmüş və hazırda Qarabağ xanlığında 7.872 ailə yaşayır. ...daha 6 il sonra, yəni 1823-cü ildə Qarabağda artıq 18.563 ailə yaşayırdı ki, bu da 1805-ci ildə burada mövcud olan 10.000 ailədən demək olar ki, 2 dəfə çox idi” [14,46].

Ə.Sumbatzadənin sözügedən monoqrafiyasında əhali məskunlaşması, əhalinin təbii və mexaniki artımı ilə bağlı faktlara tez-tez rast gəlinir. Müəllif əhalinin say dinamikasının sadəcə statistik göstəriciləri ilə kifayətlənmir, bu faktın ictimai-siyasi səbəblərini də araşdırmağa cəhd etmişdir.

Azərbaycanın XX əsrin 60-70-ci illər tarixşünaslığında Vətən tariximizin ən müxtəlif tarixi dövrlərinə dair bir çox qiymətli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Bir-birindən maraqlı bu tədqiqat əsərlərində xalqımızın sosial-iqtisadi, siyasi-ictimai, mədəni və mənəvi problemləri çoxsaylı mənbələrə istinad olunmaqla elmi-obyektiv şəkildə öz əksini tapmışdır. Sözügedən dövrə dair tədqiqat əsərlərində Azərbaycan xalqının təbii və mexaniki artımı, daxili və xarici miqrasiyası, o cümlədən məskunlaşması kimi tarixi demoqrafik proseslərə təsir edən obyektiv səbəblər də işıqlandırılmışdır.

Məmmədli Şəriflinin 1978-ci ildə işıq üzü görən “IX əsrin ikinci yarısı -

XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri” adlı monoqrafiyası ilkin ərəb və fars mənbələri əsasında tədqiq edilən və sözügedən dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatını son dərəcə geniş və elmi-obyektiv surətdə işıqlandıran unikal əsərdir. Bu monoqrafiyada müəllifin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də əhali demoqrafiyası məsələsidir. Belə ki, M.Şərifli sözügedən əsərində ayrı-ayrı tayfaların Azərbaycanda məskunlaşması məsələsini mənbələr əsasında araşdırmağa cəhd göstərmişdir: “X əsrin məşhur tarixçisi Məsudi qeyd edir ki, hələ VI əsrdə Qafqaz dağlarında bir sıra istehkamların tikilməsi, səddlərin çəkilməsi, bununla əlaqədar olaraq bəzi tayfaların bu rayona köçürülməsi, buradakı xəzər, türk, sərir və s. tayfaların hücumlarından mühafizə etməkdən ibarət idi” [4, 34-35]. M.Şərifli dərhal həmin məlumatın ardınca məsələyə münasibətini bildirərək: Bu tayfaların əksəriyyəti çox qədimdən burada yaşayan yerli tayfalar idi” – deyər, yazır.

M.Şərifli, çoxsaylı türk tayfalarının Azərbaycana tarixən şimaldan gəldiyini və burada əvvəldən məskun olan türkdilli etnoslarla çox tez qaynayıb-qarıxdığını həm etnik qohumluqla, həm də ərazinin coğrafi mövqeyi ilə izah edirdi: “X əsrdə Şirvan ərazisində müxtəlif tayfaların olmasının başlıca səbəbi bu ölkənin yaşayış üçün əlverişli olması, hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olması, şimaldan cənuba və cənubdan şimala keçib gedən tayfaların burada məskən salması və sair bir sıra tarixi amillərlə izah edilməlidir”. M.Şərifli elə bu səbəbdən də istər Qafqazda, istərsə də Azərbaycanda öz dilləri olan yüzlərlə etnosun məskunlaşmasını da bu səbəblə izah edir və fikrini əsaslandırmaq üçün ilkin mənbələrə müraciət edir: “Qafqaz dağlarında yaşayan tayfalar və onların dilləri haqqında ən dəqiqləşdirilmiş məlumatı İbn Hövqəl verir. O yazır ki, deyilənlərə görə Qafqaz dağlarında yaşayan əhali üç yüz altmış dildə danışır, mən əvvəllər özüm bir çox şəhərləri görməyə qədər bu şəhərlərin hər birində türk (Azərbaycan) və fars dillərindən başqa yerli dillərin mövcud olmasınadək bunu inkar edirdim” [4, 35-36].

M.Şərifli Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində müxtəlif türkdilli və digər tayfaların fəal iştirak etdiyini, o cümlədən, bu hadisənin öz əksini yaşayış məskənlərində əks etdirdiyini də əminliklə söyləmişdir: “... Hələ X-XI əsrlərdən başlayaraq təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan xalqının tərkibinə bu tayfaların əksəriyyəti qarışıb assimilyasiya etmişdir. Bunlardan bəziləri öz xüsusiyyətlərini və dilini zəmanəmizə qədər saxlamışdır. Məsələn, xəzərlər, albanlar, zıxlar, şəkinlər, dudainlər və başqa tayfaların yalnız adları və yaxud adları ilə bağlı şəhər, kənd, dağ və yer adları qalmışdır” [4, 36].

Araşdırmada Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Ziya Bünyadovu (1923-1997) xatırlamamaq olmur. Belə ki, Z. Bünyadovun 1965-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında sözügedən problemə dair yazırdı: “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və

bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur”. Göründüyü kimi, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Z.Bünyadov türklərin Azərbaycana kənardan gəlməsi fikri ilə nəinki bəzi, əksinə Vətənimizin tarixin ən qədim çağlarından türkdilli tayfaların məskunlaşdığı ərazi olmasını elmi baxımdan daha düzgün olması qənaətinə gəlir. Görkəmli alim fikrinə davam edərək: “Türkləşmə prosesi yalnız türk aborijenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə qurtararaq, Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi” – deyərək yazmışdır [1, 171].

Z.Bünyadov da Azərbaycanda müxtəlif dillərdə danışan, çoxsaylı etnosların və xalqların məskunlaşmasını özünəməxsus bir xüsusiyyət kimi qeyd edir. Məhz bu xüsusiyyət: “Azərbaycan əhalisinin ərəbləşməsinə mane olmuşdur”. Müəllif Qafqaz albanların ərəb xilafəti dövründəki vəziyyətindən bəhs edərək: “Ola bilsin ki, Arran əhalisinin bir hissəsi (albanlar) çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb ərəblərlə qaynayıb-qarışmış, sonralar isə səlcuq türkləri gəldikdən sonra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar.” – deyərək yazırdı [1, 170].

C.İbrahimov 1962-ci ildə işıq üzünə gələn “XV əsr Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri” adlı əsərində yazırdı: “Müasir tarixşünaslıqda Azərbaycanın XV əsr sosial-iqtisadi quruluşu İ.Petruşevskinin “XV əsr Azərbaycan dövlətləri” adlı əsəri istisna olunmaqla tədqiq olunmamışdır”. Müəllif sözügedən əsərində tarixi demoqrafiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinə toxunaraq yazır ki, həmin dövrün səyyah və tarixçilərinin verdiyi məlumatlara görə XV əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı heç də hər yerdə eyni səviyyədə olmamışdır [11, 53].

Görkəmli tarixçi Əlisöhbət Sumbatzadənin (1907-1992), 1964-cü ildə nəşr olunmuş “XIX əsrdə Azərbaycan sənayesi” adlı monoqrafiyasında müəllif çarizmin müstəmləkə əsarəti şəraitində Azərbaycanın XIX əsrdə iqtisadi inkişaf dinamikasını geniş surətdə işıqlandıra bilmişdir. Beş bölmədən ibarət bu son dərəcə geniş tədqiqat əsərinin hər bir hissəsi, hər bir bölməsi, hətta ayrı-ayrılıqda belə tədqiq olunan mövzunun əhatə dairəsinin genişliyi, müəllifin son dərəcə zəngin faktoloji materialları və mənbələri elmi dövriyyəyə cəlb etməsi baxımından böyük maraq doğurur.

“Paltar, ayaqqabı və ev məişətində istifadə olunan əşyaların istehsalı” adlanan birinci fəsildə adından da göründüyü kimi müəllif Azərbaycan kəndlisinin və şəhər əhalisinin istehlak etdiyi məhsulların böyük və mühüm sferasını tədqiq etmişdir. Müəllif XIX əsrin 30-cu illərində həmin əsrin 90-cı illərinin sonunadək Azərbaycanın demoqrafik inkişaf dinamikasına, artım

tempinə böyük önəm vermiş,tərtib etdiyi son dərəcə dəyərli sxemdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri üzrə həm kişi,həm də hər iki cinsin sayını göstərməklə istehlak və istehsal arasındakı üzvi asılılığın sintezini yarada bilmişdir. Bu cədvəllərdən bəlli olur ki, Azərbaycanın şəhər əhalisi XIX əsrin 30-cu illərində 84 min nəfərdən,həmin əsrin 60-cı illərinin ortalarında 134 min nəfərədək, yəni, 50 min nəfərədək artmışdır [13.23-44].

Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi demografiya məsələlərini özündə əks etdirən maraqlı tədqiqat əsərlərindən biri Tağı Musəvinin 1967-ci ildə işıq üzü görün “Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri” adlı əsərində Azərbaycan tarixinə dair çox maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır. Kitabda istifadə olunan ilk mənbələrdən, xüsusilə dövrün ən etibarlı mənbəsi sayılan Fəzlullah Rəşidəddinin “Came ət-təvarix” əsərindən məlum olur ki, Qazan xan 1300-cü ildə Bakıya gəlmiş və Bibiheybət məqbərəsini ziyarət edərək orada məscid tikilməsi haqqında göstəriş vermişdir. Həmin dövrdə Şirvanın hökmdarı olan Fərruxzad bin Əxşican və ya Əxistan isə, məhz Qazan xanın göstərişi əsasında qeyd edilən məscidi tikmişdir [15,324; 3.8]. Qazan xanın 1295-ci ildə İslam dinini qəbul etməsi təbii ki, Hülakülər dövlətinin tabeliyində olan müsəlman əhalisinə qarşı münasibətini də müsbət mənada dəyişmişdir. Bu isə, əhalidən alınan çoxsaylı vergilərin ləğv edilməsi, ticarət, məhkəmə, rəbitə və ictimai həyatın digər sahələrində müsbət addımların atılması – islahatların həyata keçirilməsi ilə nəticələnmişdir. Təbii ki, bütün bu sosial-iqtisadi tədbirlər Azərbaycan əhalisinin təbii və mexaniki artımına müsbət təsir göstərmişdir. Qazan xanın mərkəzi dövləti gücləndirmək cəhdləri nisbi siyasi sabitliyin əldə olunmasına, bu isə oturaq əhalinin məskunlaşması prosesinə ciddi təsir göstərmişdir.

T.Musəvi Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi və deməli, demografik durumuna ciddi zərər vurduğunu konkret faktlarla tədqiq etmişdir. Müəllif müharibələrin yaratdığı qarışıqlıqdan yetərincə faydalanmağa cəhd göstərən Səfəvi hökmdarlarının hətta vəqf torpaqlarının da öz mülkiyyətləri kimi rəsmiləşdirmələrini məhz həmin illərin xaosu kimi qələmə verir. T.Musəvi adı çəkilən əsərində əsasən fars mənbələri əsasında Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətini təsvir etmişdir [3, 41-42].

Öz əsərlərində avropalı səyyahların məlumatlarına geniş yer ayıran görkəmli tədqiqatçı Yaqub Mahmudovun 1972-ci ildə nəşr olunan “Öyrənilməmiş səhifələr” adlı kitabında Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin yadellilərin təcavüzkarlığına qarşı mübarizəsini, müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən Avropa ölkələri ilə qurduğu diplomatik əlaqələri geniş surətdə işıqlandırmışdır. Sözügedən kitabda Azərbaycanın ilk qadın diplomatı Sara xatun, dövrünün görkəmli sərkərdəsi Uzun Həsənin və digər dövlət xadimlərimizin fəaliyyəti, o cümlədən xalqımızın məişəti, adət-ənənələri və həyat tərzi haqqında maraqlı məlumatlar əks olunmuşdur. Məsələn, müəllif toy adətlərimizdən bəhs edərkən:

“...O zaman hətta Azərbaycanda da, varlı ailələrin qız köçürərkən Venesiya güzgüsü verməsi dəb düşmüşdü” [2, 18]. Kitabda demoqrafik baxımdan maraq kəsb edən ailə quruculuğu, nikah məsələlərinə dair son dərəcə qiymətli olan bilgiler də öz əksini tapmışdır. Buradakı məlumatlardan məlum olur ki, azərbaycanlı ailəsi evinə, ocağına gəlin seçərkən onu ağıllı, xoşxasiyyətli olmasına xüsusi önəm vermişdir. Döyüslərdən birində əsir düşmüş Trabzon imperatorunu Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin yanına gətirdikdə ondan soruşmuşdu: “Hansı məbləğdə özümü satın ala bilərəm?” Uzun Həsən isə cavabında: “Arzu etdiyim adam əlimə düşmüşdür. Mən onu pulla qiymətləndirmirəm. Deyilənə görə, sizin Feodora adında ağıllı və xoşxasiyyət qızınız var. Onu mənə ərə verin” – demişdi. Trabzon imperatoru “biz xristian, siz isə bütperəst olduğunuz halda mən bunu necə edə bilərəm?” – deyə etiraz etdikdə Uzun Həsən “bu məni narahat etmir” demişdi. Bundan sonra Feodora Ağqoyunlu sarayına göndərilmişdi. Bu fakt xalqımızın tarixən multikultural dəyərlərə hörmət göstərdiyini, irqindən, milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün qadınlara ehtiramla yanaşdığını, analarımızın, qız-gəlinlərimizin ailənin saflıq və ucalıq rəmzi, toxunulmazlıq simvolu hesab edildiyini aşkar surətdə göstərir.

Y.Mahmudov sözügedən kitabında Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsini də, xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Bununla bağlı müəllif yazır: “O, hakimiyyətə gələrkən Ağqoyunlu dövləti ərazicə geniş olsa da, iqtisadi və siyasi cəhətdən o qədər də möhkəm deyildi. Tez-tez yadellilərin hücumuna və qarətinə məruz qalmış Ağqoyunlu dövləti ərazisində ümumi iqtisadi tərəqqi pozulmuşdu. Kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi xüsusilə aşağı idi” [2, 45]. Həqiqətən də, Uzun Həsənin həyata keçirdiyi islahatlara qədər, əhali çoxlu – 31 növ vergi verir və çoxsaylı mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Təbii ki, bütün bunlar əhalinin təbii və mexaniki artımına mənfi təsir göstərirdi. Ölkədə siyasi sabitliyin olmaması, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən hərbi əyanların getdikcə qüvvətlənməsi dövlət üçün olduqca təhlükəli idi. Ümumiyyətlə, siyasi sabitliyin olmaması bütün dövrlərdə əhalinin təkrar artımını əngəlləyən ciddi səbəblərdən biri olmuşdur. Tez-tez baş verən feodallararası çəkişmələr əhalinin ərzaq təminatına maneələr yaradır, uşaq ölümünün artması ilə nəticələnirdi. Təbii ki, bütün bunlar görkəmli və uzaqgörən dövlət xadimi Uzun Həsəni narahat etməyə bilməzdi. O, yaxşı başa düşürdü ki, güclü dövlət yaratmaq üçün, onun suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün əhalinin sosial-iqtisadi güzəranını, maddi rifahını yüksəltmək lazımdır.

Y.Mahmudov yazır: “Uzun Həsən özündən əvvəlki Ağqoyunlu hakimlərindən fərqli olaraq oturaq əhaliyə arxalanmağın zəruri olduğunu anlayırdı. Buna görə də, o, Ağqoyunlu dövlətini iqtisadi və siyasi cəhətdən qüvvətləndirmək üçün sonralar “Həsən padşahın qanunları” adı ilə məşhurlaşan, hətta

XVI əsrdə də qüvvədə qalan “Qanunnamə” hazırlatdı. Bu “Qanunnamə”yə əsasən, kəndlilərdən alınacaq vergilər müəyyənləşdirildi və dəqiqləşdirildi, vergi sistemi nisbətən səhməna salındı. Vergi yığan məmurların özbaşınalığı azaldı”. Nəticədə, əhəlinin vəziyyəti xeyli yüngülləşdi: “Uzun Həsən qanunları ölkədə məhsuldar qüvvələri xeyli canlandırdı, kəndli və sənətkarlardan alınan vergilərin birbaşa xəzinəyə axması təmin olundu. Dövlət iqtisadi cəhətdən xeyli qüvvətləndi” [2, 46].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının ailə quruculuğu ilə bağlı təfəkkür və düşüncə tərzində ailənin əxlaqi-mənəvi dəyərləri, prinsipləri həmişə böyük önəm kəsb edib. Sözügedən kitabda Y.Mahmudov xalqımızın məskunlaşdığı əraziləri də göstərmişdir: “...XV əsrin 60-70-ci illərində Xorasandan Qaramana qədər, Kür çayından İran körfəzinə qədər yerləri əhatə edən Ağqoyunlu dövləti Yaxın və Orta Şərqdə böyük hərbi-siyasi qüvvə idi [2, 24].

Oqtay Əfəndiyevin (1926-2013) Səfəvi dövlətinin tarixinə dair yazdığı əsərlər də böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. O.Əfəndiyevin 1961-ci ildə nəşr edilən “XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması” adlı əsərində yazır: “İlk mənbələrdəki məlumatların qeyri-səlisliyi bizə sözügedən dövrdə zəhmətkeş kütlələrin və rəiyyətin vəziyyətini aydın şəkildə təsvir etmək imkanını yaratmır. ... Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah İsmayıl mərkəzi dövlət yaratmaq işinin öhdəsindən gələ bilmədi” [17, 100]. O. Əfəndiyev Səfəvilər dövlətində də istər qızılbaş tayfa başçılarının mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaları, istər fasiləsiz ara müharibələri, bir-biri ilə çəkişmələri, istərsə də Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırdığı faktoloji materiallar əsasında tədqiq etmişdir: “... Xarici, qeyri-iqtisadi amillər də şəhərlərin yüksəlişi, yaxud tənəzzülü. Bəzən də sonrakı mövcudluğu üçün az əhəmiyyətə malik deyildi. Onların sırasında Səfəvi-Osmanlı müharibələrini (1514, 1533, 1578-1590), feodal çəkişmələrini, aclığı, epidemiyaları və s. göstərmək olar” [17, 108-118, 138].

Tarixi demoqrafiya məsələlərini araşdıran tədqiqatçılardan biri də A.P. Xomenkodur. Onun 3 fəsildən ibarət “Ailə və əhəli artımı” adlı kitabında nikah, müasir ailə, əhəli artımı ilə bağlı problemlər son dərəcə geniş və ətraflı bir şəkildə tədqiq olunmuşdur. Müəllif sözügedən kitabın “Ailə yenidənqurma prosesində” adlı birinci fəslində qadın-kəşi münasibətlərinin incəliklərinə toxunaraq belə qənaətə gəlir ki, kəşi intim əlaqələrini davam etdirmək istəmədiyi qadınamünasibətində çox vaxt uşağın doğulmasından sonra fərqli cür yanaşaraq onunla kəbin kəsdirir, ailə bağlarını möhkəmləndirir. Müəllifin fikrincə, bəzən qadının özü əlaqədə olduğu, yaxınlıq etdiyi kəşi ilə hələ uşaq doğana qədər bu və ya digər səbəblər üzündən münasibətlərini dayandıрмаq haqqında düşünür. Müəllif belə hesab edir ki, əgər qadının kəşi ilə münasibətlərində belə bir hal varsa, bu zaman nikahdan danışmaq tezdir [16, 31].

Müəllif əhəli artımı üçün mühüm vasitə olan ailə institutunun möhkəm

təməl prinsipləri üzərində qurulmasını sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi, ictimai-siyasi amillərlə qırılmaz əlaqələrini də ön plana çəkmişdir. O, qadının sərbəstliyini onun təhsili, dünyagörüşü, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, ictimai fəallığı və bir çox digər amillərlə əlaqələndirərək ailə münasibətlərində ən vacib, ümdə problem kimi səciyyələndirir. Növbəti fəsillərdə isə, müəllif əhali artımına təsir edən sosial-iqtisadi amilləri, ananın yaşı ilə körpələrin doğum və ölüm koeffisenti kimi demoqrafik problemləri tədqiq etmişdir.

Tarixi demoqrafiya sahəsində geniş tədqiqatlar aparan müəlliflərdən biri də A.Q.Vişnevskidir. Onun 2005-ci ildə işıq üzü görən “Seçilmiş demoqrafik əsərlər” adlı 2 cildlik kitabında demoqrafik nəzəriyyələr və demoqrafiya tarixinə dair son dərəcə maraqlı araşdırmalar aparılıb. Sözügedən əsərdə müasir dövrün ən mühüm qlobal problemlərindən biri olan demoqrafik inqilab yaxud demoqrafik keçid məsələsi gündəmə gətirilir. Kitabda müasir demoqrafik proseslərin motivasiyası, tarixi demoqrafik problemlərə müxtəlif rakurslardan yanaşma diqqət çəkir. O cümlədən, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Rusiya əhalisinin inkişaf dinamikasına dair kitabın dörd fəsildən ibarət I cildində əhali artımı və onun tarixi tipləri, ənənəvi müasir ölüm tipinin meydana gəlməsi, müasir və ənənəvi doğum tipləri, nikah münasibətlərində baş verən dəyişikliklər və s. bu kimi çoxsaylı demoqrafik proseslər tədqiq olunub. Kitabın II cildi isə, əsasən iqtisadi demoqrafiya və demoqrafik proseslərin analizi məsələlərinə həsr edilib. Burada əhalinin doğum və ölüm dinamikasının əhali strukturuna, iqtisadi proseslərə təsiri, o cümlədən mühüm siyasi proseslərin (məsələn, kitabın “1930-1950-ci illərin repressiyaları. Repressiyalardan doğan demoqrafik itkilər” adlı hissəsində) əhalinin say, cins tərkibinə göstərdiyi təsirlər çoxsaylı faktlar əsasında araşdırılıb [8].

A.Xrepkovanın D.Kolesovla birgə yazdığı “Ailədə oğlandır ya qız”, A.Volkovun redaktəsi ilə yazılan “Demoqrafik proseslər və onların qanunauyğunluqları”, A.Susokolovun redaktəsi ilə yazılan “Yüz millət və xalq”, D.Valentayın redaktəsi ilə yazılan “Əhali məskunlaşması nəzəriyyəsinin əsasları”, D.Bromley və R.Podolnının müəllifi olduqları “Bəşəriyyət – xalqlardır” və bir çox digər rus demoqraf-alimlərinin əsərlərində tarixi demoqrafiyanın ən müxtəlif aktual problemləri tədqiq olunmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan və Rusiyanın XX əsrin ikinci yarısı tarixşünaslığında əhalinin artım və azalmasına, o cümlədən məskunlaşmasına təsir göstərən mühüm sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi proseslər etibarlı mənbələrə istinad olunmaqla elmi-obyektiv şəkildə əks olunmuşdur. Məhz bu dövrdə Azərbaycan və Rusiyanın tədqiqatçıları öz əsərlərində ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə əhalinin təbii və mexaniki inkişaf artımına təsir göstərən amilləri sırf sözügedən dövrə dair ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mənəvi-psixoloji və milli dəyərlər zəminində araşdırmağa cəhd etmişlər. Məhz XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan və Rusiya tədqiqatçıları tarixi demoqrafiyaya dair tədqiqatlar aparmağa başlamış və

bir çox sanballı əsərlər yazmağa nail olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərneşr, 1989, 336.
2. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, Gənclik, 1972, 97 s.
3. Musəvi T. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı, AzSSR EA, 1967, 149 s.
4. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, Elm, 1978, 343 s.
5. Алиев И. О мидийском обществе. Б., АН АзССР, 1948, №10
6. Алиев И. О некоторых вопросах древнейшей истории мидийских племен. Баку, Труды Института истории и философии, 1954. V вып, с.159-170
7. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, АН АзССР, 1956, 420 с.
8. Вишнеvский А.Г. Избранные демографические труды: В 2 т. Том 1. Москва, Наука, 2005, 368 с.
9. Джафарзаде И. Следы древнейшей культуры человека на территории Азербайджана. Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1949. I вып, с. 15-34
10. Дьяконов И. Первобытно-общинный строй на территории Мидии. Баку., ТИИАз. - 1954. Т. 5, с.5-52
11. Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайджана. Баку, АПИ, 1962, 111 с.
12. Левиатов В. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку., АН АзССР, 1948, 227 с.
13. Сумбатзаде А. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, АН АзССР, 1964, 500 с.
14. Сумбатзаде А. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, АН АзССР, 1958, 363 с.
15. Фазлуллах Рашид-ад-дин. Джамии-ат-таварих. Баку, АН АзССР, 1957, 540 с.
16. Хоменко А. Семья и воспроизводство населения. Москва, Статистика, 1980, 223 с.
17. Эфендиев О. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, АН АзССР, 1961, 207 с.